

2^e editie

ALS HET VERLEDEN TREKT

Kernthema's in de
geschiedfilosofie

Boom

Herman Paul

Als het verleden trekt

Als het verleden trekt

Kernthema's in de geschiedfilosofie

*

HERMAN PAUL

2e editie

Boom

Opmaak binnenwerk: Steven Boland, Amsterdam
Basisontwerp omslag: Dog & Pony, Amsterdam
Omslagontwerp: Haagsblauw, Den Haag

© 2024 Herman Paul | Boom

De eerste editie van *Als het verleden trekt* verscheen in 2014.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uv.nl.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 9789024456826

ISBN 9789024456833 (e-book)

NUR 680

www.boomhogeronderwijs.nl

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Wat is geschiedfilosofie?	14
1.1 Josef Knecht	14
1.2 Substantiële en analytische geschiedfilosofie	16
1.3 Een moeizame geschiedenis	23
1.4 Een tweeledige traditie	26
1.5 Theorie, methodologie, historiografie	29
2 Actuele geschiedfilosofische thema's	32
2.1 Post-postmodernisme	32
2.2 Cartesian anxiety	33
2.3 Epistemische evaluatie	37
2.4 Tijd, temporaliteit, historiciteit	39
2.5 Historische cultuur	44
3 Relaties met het verleden	47
3.1 Waarom het verleden trekt	47
3.2 Vier relaties met het verleden	50
3.3 De relaties in nader detail	53
3.4 Wat is het verleden?	56
3.5 Een materiële relatie?	60
4 Het relationele subject: gevormd door het verleden	63
4.1 Sic transit gloria mundi	63
4.2 Het historische subject	65
4.3 Vooroordelen en tradities	67

4.4	Subjectposities	71
4.5	Het relationele subject	74
5	De esthetische relatie: historische verhalen	77
5.1	Narrative closure	77
5.2	Narratieve sjablonen	80
5.3	Bemiddelde ervaringen	82
5.4	Verhaal en werkelijkheid	86
5.5	Het modernistische alternatief	90
6	De politieke relatie: positiebepaling in het heden	95
6.1	De Australische history wars	95
6.2	Geschiedenis in de wij-vorm	97
6.3	Alles is politiek	102
6.4	Politiek engagement	105
7	De epistemische relatie (i): historische betogen	110
7.1	Negentiende-eeuws nationalisme	110
7.2	De logica van vraag en antwoord	112
7.3	Afleidingen	116
7.4	De wereld achter de tekst	118
7.5	Voorstellen tot interpretatie	122
8	De epistemische relatie (ii): historische verklaringen	125
8.1	De Iraanse Revolutie	125
8.2	Het wetmatige verklaringsmodel	128
8.3	Het intentionele verklaringsmodel	132
8.4	Het vergelijkende verklaringsmodel	137
8.5	Verklaringen in de praktijk	141
9	De epistemische relatie (iii): wat is waarheid?	145
9.1	Archeologie in Ayodhya	145
9.2	Twee waarheidstheorieën	147
9.3	Evaluatieve criteria	151
9.4	Truth-tracking criteria?	154

10 De morele relatie: lessen uit het verleden	160
10.1 'Foute' standbeelden	160
10.2 Historia magistra vitae	162
10.3 Historische gesprekskunst	166
10.4 Sterven en rouwen	171
11 Relatiebeheer: de historische beroepsethiek	176
11.1 Een primus inter pares?	176
11.2 Het primaat van de epistemische relatie	178
11.3 De individuele historicus: epistemische deugden	179
11.4 De beroepsgroep: collegiale kritiek	184
11.5 Rechten en plichten van historici	189
11.6 Andere verantwoordelijkheden?	191
Lijst van kaderteksten	195
Noten	197
Namenregister	209
Dankwoord	213
Over de auteur	215

Woord vooraf

*'als het verleden trekt,
zoek dan een land,
dat niemand heeft begaan,
zoek naar den leegen weg.'*

Dit boek ontleent zijn titel aan een gedicht van Hendrik Marsman (1899-1940).¹ Het is een gedicht tegen de weemoed, tegen de ijdele hoop van romantische nostalgie. De hij-persoon bezoekt zijn ouderlijk huis. Hij loopt door de tuin waarin hij ooit gespeeld heeft en probeert dicht bij het gevoel van toen te komen – met zijn hoofd tegen de gevel, zijn wang tegen de wingerd. Hij kijkt omhoog naar zijn slaapkamerraam, denkt terug aan zijn eerste liefde en herinnert zich zijn hartverscheurende woede op de jongen die het bestond zijn vriendinnetje van hem af te pakken. Maar dit is slechts één kant van het verhaal. Hij herinnert zich ook zijn moeder, 'die hem bezworen en gewaarschuwd had: "keer nooit weerom, zie naar uw jeugd niet om..."' Waarom staat hij dan nu als een slagveldtoerist in de tuin van zijn ouderlijk huis? Zoekt hij zijn oude moeder, wellicht? Is het hem, ietwat paradoxaal, te doen om een stem uit het verleden die bij machte is hem los te rukken uit zijn weemoed?

Marsman, de expressionistische dichter, staat niet bekend als een geschiedfilosoof. Zijn werk is echter, als dat van vele dichters, romanciers en essayisten, doortrokken van geschiedfilosofische vragen. Wat betekent het niet terug te kunnen naar vroeger? Wat houdt het in een les uit het verleden te leren? Wat wil het zeggen geschiedenis te maken? Met deze vragen zet Marsman de toon voor dit boek. *Als het verleden trekt* wil namelijk een inleiding bieden tot de geschiedfilosofie. Het boek wil duidelijk maken wat onder geschiedfilosofie zoal wordt verstaan en waarom deze geschiedfilosofie zowel een mooie als een relevante tak van denksport is.

Dit lijkt gemakkelijker gezegd dan gedaan. Inleidende werkjes zijn immers niet zelden grauwe magazijnen van geleerdheid. Ze grossieren in namen en titels van boeken waarvan het copyright allang verlopen is. Ze overladen een argeloze nieuwkomer met richtingen en stromingen die vaak de vreemdste namen dragen, en jagen hem of haar in sneltreinvaart door academische discussies waarvan geen enkel hart nog sneller gaat kloppen. Zulke inleidingen komen op uitleidingen neer: nooit zal iemand die tegen heug en meug zo'n boek heeft moeten bestuderen, op de gedachte komen dat er iets moois, spannends of nuttigs viel te ontdekken. Zulke inleidingen leiden 'om' in plaats van 'in'.

Gelukkig is geschiedfilosofie een *down-to-earth* vak. Geschiedfilosofie gaat over jeugdherinneringen als die van Marsmans hij-persoon. Ze gaat over ervaringen die een kras achterlaten op de ziel of die als rauwe wonden in het collectieve geheugen blijven etteren. Over karaktertrekken die je van je ouders hebt geërfd. Over historici die in de studiezaal van een archief een vijftiende-eeuwse charter ontcijferen, maar ook over presidenten die excuses maken voor misstanden van twee eeuwen geleden en over rebel-lenlegers die hun kanonnen doelbewust op eeuwenoude minaretten richten. Geschiedfilosofie is een *down-to-earth* vak omdat mensen nu eenmaal leven met geschiedenis, in het groot en in het klein, en zich vroeg of laat zulke lastige vragen stellen als: Wat is de rode draad in mijn levensverhaal? Hoe kan ik mijn kleinzoon vertellen over mijn oorlogservaringen? Hoe kan ik verklaren waarom ik mij aangetrokken voelde tot mijn buurvrouw? En in hoeverre ligt, zoals je weleens hoort zeggen, de identiteit van ons land in zijn geschiedenis besloten?

Om deze reden biedt Marsman een betere introductie tot de geschiedfilosofie dan, laten we zeggen, Louis O. Mink (1921-1983). Wie iets wil begrijpen van geschiedfilosofie, heeft namelijk niet zo bar veel aan een overzicht van namen, visies en richtingen. Natuurlijk stond er iets op het spel in het debat tussen Mink, de Amerikaanse geschiedfilosoof, en diens collega David Carr – dat zal in hoofdstuk 5 wel blijken. Maar waarom het 'narrativisme' waarover deze mannen discussieerden ertoe doet, laat zich beter uitleggen aan de hand van het levensverhaal van opa en de kritische vragen die zijn kleinzoon daarbij stelt dan met behulp van abstracte artikelen. Wie ontdekken wil dat geschiedfilosofie geen hobby van filosofen en contemplatief ingestelde historici is, maar een vorm van reflectie op wat het betekent in en met geschiedenis te leven, kan beter beginnen in de tuin van het ouderlijk huis dan bij een of ander 'isme'.

Als het verleden trekt is daarom een conventioneel en onconventioneel boek tegelijk. Wat de keuze van geschiedfilosofische kernthema's betreft, betreedt dit boek geen 'land dat niemand heeft begaan'. Integendeel, de selectie valt min of meer samen met wat geschiedfilosofen in West-Europa en Noord-Amerika beschouwen als de canon van hun vak. Weliswaar is deze canon niet in steen gehouwen, zoals in hoofdstuk 1 zal blijken. Iedere geschiedfilosoof legt eigen accenten, vindt sommige vraagstukken belangrijker dan andere en spreekt een taal die niet door alle collega's wordt herkend. Dit boek vormt daarop geen uitzondering. Niettemin ligt het accent op de belangrijkste vragen waarover westerse geschiedfilosofen in de afgelopen anderhalve eeuw hebben gediscussieerd: Wat verstaan we onder waarheid, objectiviteit en wetmatigheden? Welke eisen mogen we stellen aan wetenschappelijke verklaringen, redeneringen en verhalen? Welke morele, politieke en esthetische dimensies laten zich in historisch denken onderscheiden?

Minder gebruikelijk is dat de voorbeelden waarmee dit boek de kernthema's toelicht niet exclusief uit de historische wetenschap afkomstig zijn, maar dat deze bij voorkeur worden ontleend aan de 'echte' wereld, buiten de ivoren toren van de academie en buiten de papieren werkelijkheid van geschiedfilosofen die elkaar met argumenten en tegenargumenten bestoken. Het boek bespreekt romans, schilderijen en klassieke muziek. Ook staat het stil bij politieke debatten over Aboriginals in Australië en bij de hoge verwachtingen die Indiase hindoenationalisten koesterden van archeologische opgravingen in Ayodhya. Lezers worden uitgenodigd hier hun eigen, alledaagse of minder alledaagse voorbeelden naast te leggen en zich af te vragen: Hoe nostalgisch is mijn relatie tot het dorp van mijn jeugd? In hoeverre knaagt de onenigheid van wetenschappers aan mijn overtuiging dat historische kennis onbetwifelbaar en onveranderlijk zou moeten zijn? En wat voor geschiedfilosofische aannames kom ik tegen in de krant, in discussies over een Amerikaanse president, bijvoorbeeld, die zijn buitenlandbeleid rechtvaardigt met een beroep op het oordeel van de geschiedenis?

Omdat het genre van handboeken vatbaar is voor het misverstand dat de auteur zijn of haar vakgebied van Olympische hoogte overziet, objectief en onpartijdig, zonder enige voorkeur of persoonlijke betrokkenheid, kan het geen kwaad te beklemtonen dat de gekozen voorbeelden onherroepelijk mijn persoonlijke fascinaties weerspiegelen. Dit geldt nog sterker voor het model dat als skelet voor dit boek dient: onmiskenbaar is het beïnvloed door de vragen die mij destijds, als student in Groningen, motiveerden

voor de geschiedfilosofische colleges van Frank Ankersmit, door Hayden White, aan wie ik in 2006 mijn proefschrift wijdde, door de vragen van talloze Leidse studenten die ik sinds 2007 heb mogen invoeren in de wonderlijke wereld van de geschiedfilosofie en door de grote kwesties (*post-truth*, klimaatverandering) die mij als burger ter harte gaan. Zoals hoofdstuk 4 zal betogen: wie wij zijn en hoe wij de wereld ervaren, wordt gekleurd door ons autobiografische verleden – al is dat gelukkig niet het hele verhaal.

Tot mijn vreugde heeft de eerste editie (2014) van het boek zijn weg gevonden naar tweede- en derdejaars hoorcolleges aan diverse Nederlandse universiteiten. Als gevolg hiervan circuleren er inmiddels tientallen samenvattingen en uittreksels op internet. Mede daarom kan het geen kwaad te beklemtonen dat deze tweede editie op belangrijke punten verschilt van de eerste. Grotendeels nieuw zijn de hoofdstukken 2 en 11. De hoofdstukken 3, 9 en 10 bestaan voor ongeveer de helft uit nieuwe tekst, terwijl ook de hoofdstukken 4 en 6 stevig zijn gereviseerd. Voor een deel zijn deze herzieningen ingegeven door didactische overwegingen. In de praktijk van het onderwijs bleek dat sommige punten wat minder relevant waren of juist extra uitleg nodig hadden. Daarnaast is de revisie een update: de huidige versie schenkt aandacht aan thema's die tien jaar geleden nog minder in beeld waren – dit verklaart de nieuwe hoofdstukken 2 en 11 – en is qua literatuur weer helemaal bij de tijd.

Als u, waarde lezer, de smaak te pakken krijgt en meer wilt lezen, dan kunt u terecht in de boeken en artikelen die aan het einde van elk hoofdstuk onder het kopje 'verder lezen' worden aanbevolen en in tijdschriften die zich toeleggen op geschiedfilosofische reflectie, zoals *History and Theory*, *Rethinking History* en de *Journal of the Philosophy of History*. Als u dan, met een hoofd vol theorieën, ook maar de *Verzamelde gedichten* van Konstantínos Kaváfis (1863-1933) uit de bibliotheek haalt, in een antiquariaat op zoek gaat naar *Austerlitz* (2001) van W.G. Sebald (1944-2001) of in een rommelig filmhuis een avond doorbrengt met *Nostalghia* (1983) van Andrej Tarkovski (1932-1986). Stoeiend met de vraag waar alle geschiedfilosofie om draait – hoe zien onze relaties met het verleden eruit? – maken zulke gedichten, romans en films u namelijk onomwonden duidelijk dat geschiedfilosofie uiteindelijk niet in uw studeerkamer thuishoort, maar in de alledaagse werkelijkheid. Daar, in een wereld vol verhalen over vroeger, vol trauma's, nostalgie, vergetelheid en hoop, daar zult u uw geschiedfilosofische inzichten in de praktijk moeten brengen. Zoals de moeder in Marsmans gedicht al wist:

*'geen weg, geen pad,
had hij terug gezegd,
of 'k zie er sporen staan
sinds menschenheugenis',
maar met een glimlach
wees zij op de maan
die alle sporen wischt.*

*toen brak hij op
en liep het tuinpad af.²*

I Wat is geschiedfilosofie?

I.1 Josef Knecht

Was er ooit een gelukkiger mens dan Josef Knecht, de hoofdpersoon in Hermann Hesses roman *Das Glasperlenspiel* (1943)? Zijn leven leek volkomen vrij van tegenspoed. Hij kende geen groter verdriet dan het afscheid van vriendjes die het op de eliteschool niet uithielden terwijl hij, Josef, naar hogere leerjaren werd bevorderd. Zo rimpelloos als hij zijn studie voltooide en zo steil als zijn carrière vervolgens verliep, zo vrolijk scheen het leven hem toe te lachen. Toch stelde Josef zichzelf als kind al lastige vragen. Was hij voorbestemd voor een hoge intellectuele positie? Of lag zijn roeping juist buiten de in zichzelf gekeerde wereld van kunst en wetenschap? Wat is de zin van een leven gewijd aan ideeën? Als kunst en wetenschap ertoe doen, zouden geleerden en musici hun gaven dan niet moeten delen met hun medemensen, of op zijn minst een poging moeten doen de werkelijkheid van alledag te dienen, in plaats van zich in artistieke of geleerde instituten terug te trekken? Soms maakte Josef het zichzelf nog moeilijker. Dan vroeg hij niet alleen naar de zin van zijn bestaan, maar ook naar de categorieën waarin hij probeerde dit leven te vangen. Is het leven een oefening in vrijheid? Kunnen mensen hun eigen levenswijze kiezen? Of is dit een misleidende, naïef optimistische manier van spreken en is het leven eerder een lot waarnaar een mens zich goed- of kwaadschiks heeft te voegen?

Weinig mensen zullen het geduld kunnen opbrengen deze vragen zo diep te doordenken als Josef Knecht. Velen vinden *Das Glasperlenspiel*, de roman die de Duitse schrijver Hermann Hesse (1877-1962) in 1946 de Nobelprijs voor literatuur bezorgde, een ingewikkeld, tamelijk hoogdravend boek. Maar vroeg of laat herkent natuurlijk iedereen, op zijn of haar manier, de beide vragen van Josef. Waar draait mijn leven eigenlijk om? Wat is

de zin van een flitsende carrière of een 60-urige werkweek? Als ik, eenmaal oud en gebrekkig, in het bejaardenhuis op mijn leven terugblik, welke betekenis heeft dit alles dan? En hiermee samenhangend de tweede vraag van Josef: Hoe spreek ik over mijn leven? In hoeverre ben ik in dat bejaardenhuis in staat iets betrouwbaars te zeggen over wat mij dertig, veertig jaar tevoren overkwam? Als ik mijn dochters mijn levensverhaal vertel, is dat verhaal dan niet een vrome illusie, een schone schijn, die wellicht meer zegt over mijn behoefte zin en samenhang in mijn leven te ontwaren dan over wat ik werkelijk heb meegemaakt? En als ik zeg dat ik mijn bestaan ‘met eigen handen heb gebouwd’ of, van de weeromstuit, ‘dat alles mij in de schoot geworpen is’, door wat voor een bril bekijk ik mijn verleden dan?

In Hesses monumentale roman stelt Josef deze vragen niet alleen aan zijn eigen leven, maar ook aan de geschiedenis in het groot. Als hij in een benedictijner klooster door pater Jacobus – een historicus gemodelleerd naar Jacob Burckhardt (1818-1897) – onderwezen wordt in het ambacht en de kunst van de historische wetenschap, raakt hij in verwarring over wat geschiedenis eigenlijk is. Op school had hij geleerd dat geschiedenis een zaak is van bloed en testosteron, van machtsweldustelingen en geweldenaars die de mensheid op onheil en rampspoed trakteren. Alles wat werkelijk waarde heeft – de universele wetten van Isaac Newton (1643-1727) of de tijdloze muziek van Johann Sebastian Bach (1685-1750) – zou aan deze brute geschiedenis ontheven zijn. Maar pater Jacobus wilde van zulke tijdloosheid niet horen. Het goede, ware en schone, leerde hij Josef, wordt juist in de geschiedenis geboren, onder het juk van een tiran, in de schaduw van een pestepidemie of gewoon in de onpretentieuze saaiheid van een ambtenarenbestaan. De zin van de geschiedenis ligt niet buiten haar, in een of andere etherische ruimte, maar midden in de werkelijkheid van alledag. En dat heeft consequenties voor vraag 2, naar de studie van het verleden. Historici hebben geen onfeilbare methoden of technieken waarmee ze de wetten van het historisch proces kunnen blootleggen. Zoals pater Jacobus zijn leerling vermaande: ‘Wie de geschiedenis bestudeert, mag wat mij betreft een aandoenlijk en kinderlijk vertrouwen in de ordenende macht van onze geest en onze methoden meebrengen, maar bovendien en desondanks moet hij eerbied hebben voor de onbegrijpelijke waarheid, werkelijkheid, het unieke karakter van de gebeurtenissen.’¹

Welkom in de wondere wereld van de geschiedfilosofie, had pater Jacobus daaraan kunnen toevoegen. De beide vragen van Josef zijn

namelijk niets anders dan de twee hoofdthema's waarmee de geschiedfilosofie zich sinds het midden van de negentiende eeuw heeft beziggehouden. Al zullen we zien dat het woord 'geschiedfilosofie' in *Das Glasperlenspiel* zwaar besmet is – van pater Jacobus wordt verteld dat hij 'een diepgeworteld wantrouwen' koesterde 'jegens alle geschiedfilosofieën'² – er bestaat wellicht geen andere roman die zo duidelijk uitlegt wat geschiedfilosofie is en waarom ieder mens er vroeg of laat mee in aanraking komt. Bovendien illustreert Hesses boek wat in het woord vooraf al even werd aangestipt: dat geschiedfilosofie zich niet beperkt tot reflectie op de studie van geschiedenis in het groot, maar ook betrekking heeft op levensverhalen van oude mensen, op de verwarde blik van immigranten die zich afvragen hoe 'oud' en 'nieuw' in hun identiteit zich tot elkaar verhouden en meer in het algemeen op iedereen die zich door het verleden voelt aangetrokken, bedrogen, gestempeld of verstoten.

1.2 Substantiële en analytische geschiedfilosofie

Sinds jaar en dag onderscheiden geschiedfilosofen twee hoofdstromingen in hun vak. Steevast schrijven ze het woord 'geschiedenis' met hanenpoten op het schoolbord, om hun studenten vervolgens uit te leggen dat dit woord *historia* twee betekenissen kan hebben: *res gestae*, ofwel de loop der dingen, en *historia rerum gestarum*, dat wil zeggen, de verhalen die mensen over deze loop der dingen vertellen. Slaat het woord geschiedenis in het eerste geval op de historische werkelijkheid, in het tweede geval verwijst het naar de studie van het verleden of, iets algemener, naar wat mensen over dit verleden beweren. Wie zich, zoals pater Jacobus, interesseert voor de geschiedenis van de benedictijner orde, gebruikt het woord geschiedenis in de eerste zin, als verwijzend naar de historische werkelijkheid. Wie daarentegen uitroept 'Wat een fraaie geschiedenis is dat!' of op een verjaardagsfeestje bekennt het vak geschiedenis zo onweersstaanbaar boeiend te vinden, gebruikt het woord in zijn tweede betekenis. Altijd als het woord geschiedfilosofie valt, hebben we ons dus af te vragen: is dit een filosofie van de *res gestae* of een filosofie van de *historia rerum gestarum*?

In Hesses roman ontmoet Josef het eerste type geschiedfilosofie – een filosofie van de historische werkelijkheid – als hij buiten zijn

schoolcurriculum om de Duitse romantici ontdekt en urenlang zit te lezen in het werk van Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831). Deze Duitse filosoof bezat een hartstochtelijk geloof in de vooruitgang van de geschiedenis en geloofde de sleutel tot deze vooruitgang te hebben gevonden in wat hij de alsmaar groeiende zelfkennis van de rede noemde. Deze rede dient zich volgens Hegel in twee gestalten aan. Orde en regelmaat in de natuur wijzen op een rede die in de werkelijkheid zelf aan het werk is (dit noemde Hegel de ‘objectieve geest’). Daarnaast onderscheidde de Duitse filosoof de menselijke rede, die de werkelijkheid kritisch onder de loep neemt (de ‘subjectieve geest’). De crux van Hegels filosofie is nu dat deze ‘objectieve’ en ‘subjectieve’ geest twee zijden van dezelfde medaille zijn, of verschijningsvormen van één en dezelfde rede. Maar dat is niet op voorhand duidelijk: pas in de loop van de geschiedenis, door moeizame ontdekkingen, verwerft de mens kennis van de werkelijkheid en daarmee inzicht in zichzelf. De geschiedenis is voor Hegel dus een evolutionair proces waarin de scheiding tussen subject (mens) en object (wereld) geleidelijk wordt opgeheven. Het einddoel van de geschiedenis is volmaakte zelfkennis of algehele identificatie van de ‘objectieve’ en de ‘subjectieve’ geest – een gedachte die in 21ste-eeuwse oren rijkelijk abstract kan klinken, maar vele negentiende-eeuwse denkers diepgaand beïnvloedde in hun denken over aard en doel van het historisch proces.

Een ander, ouder en soberder voorbeeld van het eerste type geschiedfilosofie biedt Augustinus (354–430), de Noord-Afrikaanse kerkvader. Anders dan Hegel zag deze christelijke theoloog de geschiedenis niet of nauwelijks als een proces. Hij ontwaarde er wel een zestal fasen in, corresponderend met de zes scheppingsdagen uit het Bijbelboek Genesis, maar beklemtoonde dat er in de zesde fase, waarin de mensheid sinds de dood en opstanding van Jezus Christus verkeerde, eigenlijk niets meer gebeurde. Natuurlijk werden er mensen geboren en begraven. Natuurlijk werd er gelachen en gehuild, gehandeld en gevochten, gebouwd en afgebroken. Maar wat mensen zoal doen en laten, legde voor Augustinus niet zoveel gewicht in de schaal. De geschiedenis was voor hem vooral een toneel van Gods handelen. Er zou pas echt iets veranderen als Jezus uit de hemel zou terugkeren en zijn koninkrijk op aarde zou vestigen. Dan zou de zesde dag voorbij zijn en een zevende dag van eeuwige rust aanbreken. Augustinus interpreteerde de menselijke geschiedenis dus vanuit een Bijbels perspectief en legde hiermee de grondslag voor een christelijke geschiedfilosofie

die het denken over de historische werkelijkheid in Europa meer dan duizend jaar zou domineren.

Tegelijkertijd stelde Augustinus in *De civitate dei*, geschreven tussen 413 en 426, ook andere vragen. Dit boek is namelijk één lang verweer tegen de beschuldiging dat christenen schuldig waren aan de ondergang van Rome. Niemand formuleerde deze aanklacht eloquenter dan de Britse historicus Edward Gibbon (1737–1794). Maar ook in Augustinus' dagen, pal na de plundering van de eeuwige stad door de Visigoten in 410, klonk deze beschuldiging al. De bisschop van Hippo goot daarom een reeks van tegenvoorbeelden over zijn lezers uit. Als een historicus die bezig was een hypothese te falsifiëren, probeerde Augustinus aannemelijk te maken dat de kerstening van Rome onmogelijk de oorzaak van haar val kon zijn. Dat bracht hem, in het voorbijgaan, op filosofische vragen als wat een oorzaak eigenlijk is, wat voor oorzaken er zoal bestaan en wat de relatie tussen oorzakelijkheid en noodzakelijkheid is.³

Hiermee betreden we het tweede hoofddomein van de geschiedfilosofie: wijsgerige reflectie op het historisch denken (*historia rerum gestarum*). Zoals Augustinus zich afvroeg wat een oorzaak is en Josef Knecht zich het hoofd brak over de vraag of historici wetmatigheden in het verleden kunnen ontwaren, zo gaan geschiedfilosofen in dit tweede domein na waaruit historisch denken bestaat – uit verhalen, verklaringen, feiten enzovoort – en wat we onder een verhaal, een verklaring of een feit verstaan. Ze leggen zich, met andere woorden, toe op een conceptuele analyse van historisch denken. Voor een deel bestaat deze analyse uit begripsverheldering – wat is eigenlijk een oorzaak? – maar voor een ander, niet minder belangrijk deel uit een nauwkeurige ontleding van de betekenislagen die in historisch denken onderscheiden kunnen worden. Als Josef Knecht aan het bureau van pater Jacobus zit gebogen over oude monastieke kronieken, meent hij bijvoorbeeld kennis over het verleden op te doen. Maar tegelijk geniet hij met volle teugen van dit werk, is hij bezig zijn opvoeding te verwerken en heeft zijn studie, zoals even later in de roman aan het licht komt, ingrijpende politieke gevolgen. Kennisverwerving gaat in Knechts geval dus hand in hand met esthetisch genoegen, psychologische verwerkingsprocessen en politieke positiebepaling. Geschiedfilosofen die de *historia rerum gestarum* tot voorwerp van hun onderzoek maken, proberen deze betekenislagen te ontwarren en uit te vinden hoe deze op elkaar inwerken. Kan Knecht wel deugdelijk historisch onderzoek verrichten als zijn opvoeding hem in de weg zit of als hij een behoefte aan politiek engagement heeft?

Een fraai voorbeeld van deze tweede stroming in de geschiedfilosofie biedt Heinrich Rickert (1863–1936), een Duitse neokantiaanse filosoof die zich afvroeg wat het kenmerkende onderscheid tussen de geschiedwetenschap en de natuurwetenschappen is. Zijn invloedrijke antwoord luidde dat dit verschil niet in hun onderwerpen van studie ligt, maar in hun methoden. Terwijl natuurwetenschappers een *generaliserende* methode hanteren – hun experimenten hebben ten doel wetmatigheden op het spoor te komen die op de hele fysieke werkelijkheid betrekking hebben – onderscheiden historici en andere geesteswetenschappers zich volgens Rickert door een *individualiserende* methode, gericht op het eigene van een enkel idee, een uniek voorwerp of een onvervangbaar individu. Rickerts grote werk, *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* (1896), is één lange exploratie van wat dit verschil betekent voor de epistemologie (de kenleer, een tak van de wijsbegeerte die nagaat wat kennis is en hoe deze verworven kan worden) van beide wetenschapsgebieden. Tot op de dag van vandaag twisten filosofen over de vraag of Rickerts tweedeling juist is dan wel de eenheid van de wetenschappen ('the unity of science') schromelijk miskent.

Een andere, meer eigentijdse representant van de tweede stroming is Jörn Rüsen, een eveneens Duitse geschiedfilosoof volgens wie historisch denken een complex samenspel van ten minste vijf dimensies is. Zo begint elk historisch denken, bewust of onbewust, met een *semantische* operatie waarin woorden als 'geschiedenis' en 'verleden' worden gedefinieerd. Vervolgens onderscheidt Rüsen een *cognitieve* dimensie, corresponderend met een behoefte aan kennis omtrent het verleden. Zodra deze kennis wordt vastgelegd en overgedragen, bijvoorbeeld in de vorm van een verhaal, is er sprake van een *esthetisch* aspect. De *retorische* dimensie verwijst naar de lessen die zo'n geschiedverhaal zijn lezers wil leren. Ten slotte wijst Rüsen op een *politieke* dimensie – op de conservatieve trekjes van een verhaal dat de geschiedenis zó voorstelt dat mensen er weinig aan kunnen veranderen of op de progressieve ondertoon van verhalen die de geschiedenis typeren als een constant proces van ontvoogding. Met deze vijf dimensies probeert Rüsen enerzijds recht te doen aan het inzicht dat historische kennis een cultuurproduct is dat onherroepelijk de sporen van zijn tijd draagt en daarom, zoals Josef Knecht geleidelijk ontdekte, onmogelijk kan claimen vrij te zijn van politieke voorkeuren of esthetische conventies. Anderzijds wijst Rüsen op een cognitieve dimensie die, naarmate zij meer gewicht krijgt, historische kennis een wetenschappelijker pretentie verleent. Hoe

serieuzer dit cognitieve aspect genomen wordt, des te nadrukkelijker onderscheidt historische kennis zich van mythen en legenden (hierover meer in hoofdstuk 11).⁴ Door na te denken over de vraag wat historisch denken inhoudt, beoefent Rüsén dus, net als Rickert, geschiedfilosofie van het tweede type: reflectie op de *historia rerum gestarum*.

HERMENEUTIEK

Vanouds is het woord hermeneutiek een synoniem van ‘uitlegkunde’. Zo verwijst Bijbelse hermeneutiek naar methoden, technieken en voorbeelden (*best practices*) die een uitlegger van de Bijbel in acht dient te nemen. In vergelijkbare zin wordt wel over juridische en literaire hermeneutiek gesproken. Onder filosofen is hermeneutiek echter geleidelijk een eigennaam geworden van een wijsgerige stroming die het interpreteren van teksten hanteert als een model voor het begrijpen van andere mensen en het duiden van de wereld. Kenmerkend voor de hermeneutiek is dat zij de mens als een interpreterend wezen ziet en interpretaties nooit beschouwt als ‘definitief’ of ‘af’. Friedrich Schleiermacher (1768–1834) staat als *founding father* van deze stroming te boek. Ook Wilhelm Dilthey (1833–1911) en Hans-Georg Gadamer gelden als invloedrijke hermeneutici, evenals Gadamers leraar Martin Heidegger (1889–1976) en zijn Franse collega Paul Ricoeur. Het ‘deconstructivisme’ van de Franse filosoof Jacques Derrida (1930–2004) is mede een reactie op deze hermeneutische traditie (een radicalisering volgens sommigen, een ondermijning volgens anderen).

Gemakshalve worden beide hoofdstromingen in de geschiedfilosofie – die van Hegel en Augustinus tegenover die van Rickert en Rüsén – vaak van verschillende namen voorzien. Zo spraken filosofen in Rickerts dagen over *Geschichtsphilosophie* (filosofie van de historische werkelijkheid) respectievelijk *Geschichtslogik* (filosofie van het historisch denken). Sinds het midden van de twintigste eeuw worden de twee doorgaans aangeduid als *substantial* en *analytical philosophy of history*. Dit zijn geen gelukkige termen, omdat ‘analytical’ verwijst naar een specifieke traditie van analytische wijsbegeerte in de Engelstalige wereld. Voor Britse en Amerikaanse denkers die deze traditie als de enige juiste beschouwden, was deze vlag niet zo’n probleem. Maar zoals we in paragraaf 1.4 zullen zien, laat zij

weinig ruimte voor hermeneutische denkers als Hans-Georg Gadamer (1900–2002) en Paul Ricoeur (1913–2005) (→ HERMENEUTIEK). Nog ernstiger is het gesteld met ‘substantial philosophy of history’, waarvan analytische geschiedfilosofen zich vaak de meest karikaturale voorstellingen maakten. Ze deden het denken van mannen als Augustinus en Hegel zelfs af als ‘speculative philosophy of history’, waarbij ‘speculatief’ weliswaar een technisch begrip was, ontleend aan Immanuel Kant (1724–1804), maar voor velen klonk als een wetenschappelijk doodvonnis: speculaties over metafysische kwesties horen in de wetenschap niet thuis (→ SPECULATIEVE GESCHIEDFILOSOFIE). Ondanks deze bezwaren heeft het begrip penpaar substantiële-analytische geschiedfilosofie zich in het vak weten te handhaven. Ook dit boek zal het blijven gebruiken, zij het op de manier waarop we over ‘Middeleeuwen’ spreken: in het besef dat dit ingeburgerde, maar problematische termen zijn, die we eigenlijk consequent tussen aanhalingstekens zouden moeten zetten.

SPECULATIEVE GESCHIEDFILOSOFIE

Zoals Gayle Rogers laat zien in zijn boek *Speculation: A Cultural History from Aristotle to AI* (2021), heeft het woord ‘speculatie’ niet altijd een negatieve gevoelswaarde gehad. In empirische vakgebieden als de natuurkunde en de geschiedwetenschap is ‘speculatief’ echter al sinds de negentiende eeuw synoniem met fantasierijke hypothesen die van weinig feitenkennis getuigen – een wetenschappelijke doodzonde. Toen analytische geschiedfilosofen substantiële geschiedfilosofie à la Spengler en Toynbee ‘speculatief’ gingen noemen, gebruikten zij dit woord aanvankelijk in een technische, kantiaanse zin van het woord. Maar wat de beeldvorming kwam te domineren, was het afkeurende oordeel: speculatieve geschiedfilosofen bezondigden zich aan alles wat kritische, nauwkeurig denkende wetenschappers verfoeiden. Zoals Patrick Gardiner (1922–1997) – een groot liefhebber van filosofische precisie – in 1974 verklaarde: ‘It was not merely that the authors (...) often seemed prepared to override or disregard facts that conflicted with the tenets of cherished doctrine; they were also accused of conceptual imprecision and of formulating hypotheses which turned out on inspection to be either hopelessly vague or else to be no more than the tautological consequences of definitions arbitrarily determined in advance. More generally, it was objected that they tended to rely

Wat is geschiedenis? Wat verstaan we onder het verleden en waarom 'trekt' dit verleden zo, dat duizenden mensen historische films bekijken of musea bezoeken? Als archeologische themaparken en genealogische onderzoekscentra elke week weer vol zitten, wat voor soort belangstelling voor het verleden spreekt daar dan uit? En hoe verhoudt deze 'populaire' historische cultuur zich tot de 'wetenschappelijke' geschiedbeoefening van academische historici?

Als het verleden trekt is een toegankelijke inleiding in de geschiedfilosofie – het vakgebied dat over deze en vergelijkbare vragen nadenkt. Aan de hand van concrete voorbeelden, ontleend aan politieke debatten, archeologische opgravingen, romans en klassieke muziek, bespreekt het boek de voornaamste problemen die de afgelopen anderhalve eeuw op de geschiedfilosofische agenda hebben gestaan. Uniek aan dit boek is zijn opzet: elk hoofdstuk is gewijd aan een 'relatie' die mensen met het verleden onderhouden. Historisch denken, stelt dit boek, is een samenspel van morele, politieke, esthetische en epistemologische relaties met het verleden.

Deze tweede, grondig herziene editie besteedt aandacht aan actuele thema's als excuses voor het koloniale verleden, wetenschappelijk activisme en beelden van de toekomst die grimmiger worden naarmate klimaatverandering verder voortschrijdt.

Als het verleden trekt is in eerste instantie bestemd voor studenten geschiedenis in het hoger onderwijs, maar ook uitstekend leesbaar voor iedereen die zich afvraagt: wat moet ik met het levensverhaal van mijn oma, met mijn nostalgie naar het dorp van mijn jeugd of met die complottheorie waarover mijn buurman telkens begint?

Herman Paul (1978) is hoogleraar geschiedenis van de geesteswetenschappen aan de Universiteit Leiden, waar hij leiding geeft aan het NWO-project 'Scholarly Vices: A Longue Durée History'.

9 789024 456826

www.boomhogeronderwijs.nl